

Ks. Norbert Widok¹

Karl Holl (1866-1926) – luterński badacz źródeł patrystycznych

W opublikowanych w ostatnich latach przekładach kilku pism Epifaniusza na język polski uwagę autora artykułu przykuły zamieszczone w nich informacje, że tłumaczenie opiera się na nieocenionych edycjach krytycznych dzieł Epifaniusza, które ponad 100 lat temu wydał Karl Holl (1866-1926)². Stąd też postać tego uczonego stała się przedmiotem szerszej prezentacji w niniejszym artykule, zwłaszcza w zakresie twórczości pisarskiej wspomnianego autora. W wysiłkach naukowych panuje bowiem opinia, aby korzystać z najnowszych osiągnięć badawczych, świeżych interpretacji poszczególnych zagadnień, najbardziej aktualnych odkryć, a tymczasem w cień i zakamarki tejże nauki chowane są publikacje o randze światowej. Bez wątpienia do tych ważnych należą wydania krytyczne dzieł kilku pisarzy wczesnochrześcijańskich, wśród nich Epifaniusza. Karl Holl, wyznawca protestantyzmu i autor licznych publikacji dotyczących swego wyznania, uznawany jest m.in. za znaczącego badacza starożytności chrześcijańskiej, wytrawnego historyka i wydawcę dzieł. Warto zatem pochylić się nad jego naukową twórczością, zwłaszcza tą częścią, dzięki której patrologowie z całego świata winni mu są wdzięczność. Mimo

¹ Ks. prof. dr hab. Norbert Widok, kierownik Katedry Historii Kościoła i Patrologii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, e-mail: nwidok@uni.opole.pl, ORCID: 0000-0001-6829-2933.

² Zob. S. Longosz – M. Dylewska, *Wstęp*, w: Epifaniusz z Salaminy, *Pisma przeciw obrazom*, VoxP 22 (2002) t. 42-43, 553: „[...] zebrał po raz pierwszy znany wydawca pism Biskupa Salaminy Karl Holl, który zestawil je i zrekonstruował, nadał im przekazane przez Nicefora tytuły i opublikował w 1916 r. jako autentyczne fragmenty trzech zaginionych pism Epifaniusza”; A. Baron, *Od wydawców*, w: Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1-33*, tł. M. Gilski, Kraków 2015, 21: „Tekst grecki i przekład polski prezentowany w niniejszym tomie bazuje na stuletnim już, ale niezastąpionym wydaniu Karla Holla, Epiphanius, *Ancoratus und Panarion haer. 1-33*, Bd 1 (GCS 25), Leipzig 1915”.

przynależności do protestantyzmu położył na polu naukowym olbrzymie zasługi badawcze, które stały się także własnością katolicyzmu.

1. Rys biograficzny

Karl Holl urodził się w rodzinie ewangelickiej 15 maja 1866 roku w Tybindze (Tübingen). Jego ojciec również nosił imię Karl i pełnił funkcję nauczyciela w szkole średniej, matką natomiast była Sophie Prager. W mieście swego urodzenia podjął studia z filozofii i teologii ewangelickiej w Tübinger Stift³. Po ich ukończeniu udał się w podróż studyjną, odwiedzając Berlin, Gießen i Marburg. Podczas podróży poznał wybitnych ówczesnych myślicieli (Adolfa von Harnacka, Karla Müllera i Adolfa Jülichera). Po powrocie w rodzinne strony przez krótki okres czasu pracował w wikariacie w Wirtembergii. W tym czasie uzyskał stopień doktora z filozofii i licencjata z teologii, co od 1891 roku w Tübinger Stift umożliwiło mu pracę repetenta, czyli pomocnika profesora powtarzającego z uczniami lekcje. W 1894 roku za namową Adolfa von Harnacka został pomocniczym nauczycielem naukowym w Pruskiej Akademii Nauk w Berlinie, gdzie na Wydziale Teologicznym habilitował się w 1896 roku⁴ na podstawie pracy *Die Sacra Parallela des Johannes Damascenus*, która ukazała się już w roku następnym (Leipzig 1897) za poruczeniem Komisji Ojców Kościoła Akademii⁵. Rozprawa w takim wymiarze mogła powstać dzięki pomocy finansowej Pruskiej Akademii Nauk, w której od kilku lat był wówczas zaangażowany. Udał się do Rzymu (skorzystał z biblioteki watykańskiej), a także jakiś czas spędził w Paryżu⁶.

Osiągnięcie habilitacji umożliwiło K. Hollowi dalsze kroczenie po szczeblach naukowej kariery. W 1900 roku został bowiem powołany na stanowisko profesora nadzwyczajnego historii Kościoła w Tybindze, a w 1906 roku został profesorem zwyczajnym na uniwersytecie w Berlinie. Wykazywał się szczególną gotowością, aby w swoim rozwoju naukowym wciągać się w obce dziedziny wiedzy. Z tego względu nauczył się języka rosyjskiego, by poznać bliżej Kościół rosyjski, czego owocem było publi-

³ Por. W. Delius, *Holl Karl*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 9, Berlin 1972, 532.

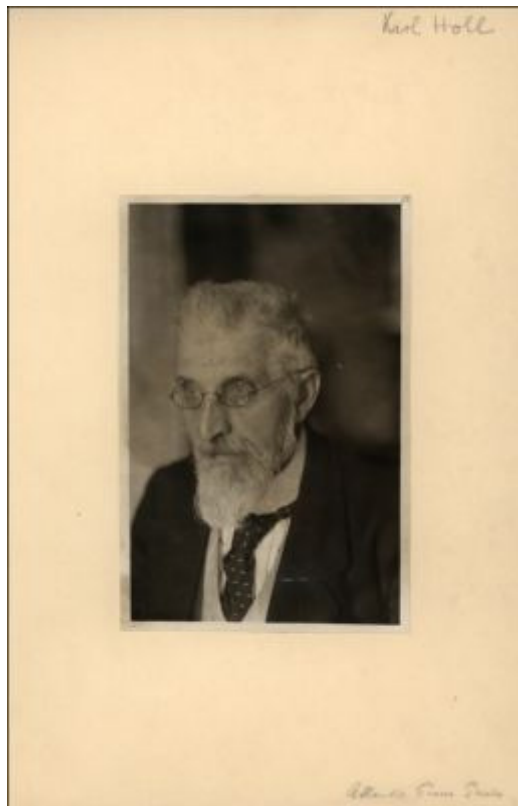
⁴ Por. Th. Uecker, *Holl Karl*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon*, t. 2, Hamm 1990, 1001.

⁵ Por. Delius, *Holl Karl*, s. 532.

⁶ Por. K. Holl, *Vorrede*, w: K. Holl, *Die Sacra Parallela des Johannes Damascenus*, Leipzig 1897, s. VI.

kowanie w 1913 roku monografii pt. *Die religiösen Grundlagen der russischen Kultur*⁷.

Dwudziestoletni pobyt K. Holla w Berlinie odznaczał się aktywną działalnością naukową i organizacyjną na uniwersytecie, a także formacyjną w obszarze swego wyznania. W grudniu 1914 roku został powołany na zwyczajnego członka Pruskiej Akademii Nauk. Ponadto pełnił funkcję rektora berlińskiego uniwersytetu w roku akademickim 1924-1925⁸, wygłaszając 15 października 1924 roku mowę rektorską na temat *Urchristentum und Religionsgeschichte*. W latach 1912-1926 natomiast był eforem w ewangelicko-teologicznym konwencie „Johanneum” w Berlinie⁹.

Karl Holl: zob. *Wissenschaftliche Sammlungen an der Humboldt-Universität* (<http://www.sammlungen.hu-berlin.de/dokumente/14128/>).

⁷ Por. Uecker, *Holl Karl*, s. 1001.

⁸ Zob. <http://www.sammlungen.hu-berlin.de/dokumente/14128/> (dostęp: 25.10.2018).

⁹ Zob. <https://www.hu-berlin.de/de/ueberblick/geschichte/rektoren/holl> (dostęp: 25.10.2018).

Osiągnąwszy wysoką pozycję w ówczesnym świecie nauki, „pomyślał” także o ożenku. W Stuttgarcie bowiem w 1903 roku, mając 37 lat, ożenił się z córką pastora, Marią Pauliną Wuchner, z którą miał troje dzieci¹⁰. Ustabilizowana pozycja społeczna pozwoliła mu prowadzenie dosyć intensywnej pracy naukowej, tak że jego dorobek wyniósł ok. 150 pism¹¹. Działalność naukowa i publicystyczna K. Holla nie trwała jednak zbyt długo, gdyż zmarł w sześćdziesiątym roku życia, 23 maja 1926 roku w Berlinie i został pochowany na cmentarzu Südwestkirchhof Stahnsdorf.

Karl Holl był historykiem Kościoła i dlatego jego twórczość naukowa zawiera teksty odnoszące się do zagadnień z dziejów Kościoła, na co też wskazuje bibliografia jego dzieł. Wprawdzie K. Holl swą nauką przygodę rozpoczął, jak wyżej zaznaczono, od analizy pisma jednego z Ojców Kościoła, do których potem wracał w swych badawczych poszukiwaniach, to także wiele swych prac poświęcił Lutrowi. Pierwszy etap swej naukowej i publicystycznej aktywności zajęły jednak badania nad spuścizną Ojców Kościoła.

2. Badawcze analizy zagadnień wczesnochrześcijańskich

Jak zaznaczono wyżej, K. Holl był historykiem Kościoła, który rozpoczął swą badawczą aktywność od zagadnień dotyczących literatury patrystycznej. Punktem wyjścia jego badań była rozprawa habilitacyjna pt. *Die Sacra Parallela des Johannes Damascenus* (Leipzig 1897), która dotyczyła głównego dzieła moralno-teologicznego i ascetycznego Jana z Damaszkum *Święte paralele* składającego się z trzech ksiąg. Autor rozprawy najpierw skupił swą uwagę na zachowanych w archiwach i bibliotekach przekazach tego dzieła w postaci manuskryptów. We wprowadzeniu (zob. *Einleitung*, 1-8) bowiem K. Holl wstępnie zaznajamia czytelnika z najważniejszymi faktami dotyczącymi istnienia manuskryptów, podziału na grupy i pierwszych edycjach w językach greckim i łacińskim. Następnie ten skrótowo dokonany opis w dalszych częściach swej pracy szczegółowo rozwija, dokonując wiele zestawień leksykalnych z podaniem najbardziej wiarygodnej wersji brzmienia tekstu. Całość została zatem podzielona na dwie części: *Die Überlieferung des Werkes* (8-255), gdzie mowa jest o wielorakich przekazach tekstowych, oraz *Der Verfasser und seine Quellen* (256-392) zawierająca także wiele porównań z innymi autorami wczesnochrześcijańskimi.

¹⁰ Por. Delius, *Holl Karl*, s. 532.

¹¹ Por. J. Warmiński, *Holl Karl*, EK 6, Lublin 1993, 1153.

Opublikowanie rozprawy dotyczącej zagadnienia z zakresu literatury patrystycznej, tak bardzo docenionej przez Pruską Akademię Nauk, otworzyło przed K. Hollem możliwości zaangażowania się w kolejne wątki najwcześniejszego okresu historii teologii. Już w roku następnym wydał monografię liczącą 331 stron i zawierającą opracowanie niektórych aspektów praktykowania pokuty w życiu monastycznym pt. *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*¹². Wprawdzie tytuł wymienia Symeona Teologa, wokół którego K. Holl opracowuje wątek pokuty, to jednak pierwsza część jego pracy dotyczy Jana Damasceńskiego, co wskazuje na ciągle jeszcze obecne u niego zainteresowanie tym pisarzem. Kolejne dwa rozdziały dotyczą wprost duchowości monastycznej z podkreśleniem aspektu pokutniczego. Również w roku 1898 K. Holl opublikował zarys monastycyzmu greckiego, ukazując rozmaite jego wątki ze szczególnym zwróceniem uwagi na ideał, którym dla niego było życie i osobowość św. Antoniego¹³. Ponadto te publikacje ukazują zamiłowanie K. Holla do Kościoła wschodniego, czego dodatkowym atutem było nauczanie się języka rosyjskiego, aby mógł przybliżyć się do twórczości Tołstoja i innych ówczesnych Rosjan¹⁴. W późniejszym czasie, z pewnością po opanowaniu tego języka, ukazały się dwie, mające ok. 20 stron, rozprawki. Jedna opisywała religijne podstawy kultury rosyjskiej¹⁵, druga natomiast dotyczyła wprost Lwa Tołstoja – przedstawiała jego osobowość na podstawie pozostawionych dzienników¹⁶.

Kolejne lata naukowej twórczości K. Holla dalej związane były niemiennie z badaniami literatury patrystycznej. Otóż w 1899 roku opublikował dosyć obszerną pracę (241 stron), która stanowiła swego rodzaju kontynuację rozprawy habilitacyjnej, ponieważ zawierała ten sam wątek badawczy, a jej tytuł brzmiał *Fragmente vornicänischer Kirchenväter aus*

¹² Zob. K. Holl, *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*, Leipzig 1898. Książka składa się z trzech następujących części: *Die dem Johannes Damascenus zugeschriebene epistole peri êzchorêuseos, ihr wirklicher Verfasser und seine Theologie* (1-137), *Der Enthusiasmus beim griechischen Mönchtum* (138-224), *Die Binde- und Lösegewalt des Mönchtums* (225-331).

¹³ Zob. K. Holl, *Über das griechische Mönchtum*, „Preußische Jahrbücher” 94 (1898) z. 3, 407-424.

¹⁴ Zob. Karl Holl, *Rektor der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin 1924*, w: <https://www.hu-berlin.de/de/ueberblick/geschichte/rektoren/holl> (dostęp: 25.10.2018 r.).

¹⁵ Zob. K. Holl, *Die religiösen Grundlagen der russischen Kultur*, w: *Rußlands Kultur und Volkswirtschaft*, red. M. Sering, Aufsätze und Vorträge, Berlin – Leipzig 1913, 1-20; powtórzone w „Die Zukunft” 21 (1913) 88-98.

¹⁶ Zob. K. Holl, *Tolstoi nach seinen Tagebüchern*, w: *Vorträge und Aufsätze des Osteuropainstituts in Breslau*, t. 6/1, Leipzig 1922.

*den sacra Parallela*¹⁷. Autor zebrał w niej fragmenty zapisane w języku oryginalnym, czyli greckim, obecne w różnych przekazach w odniesieniu do następujących pisarzy przednicejskich: Klemensa Rzymskiego, Ignacego, Justyna, Teofila z Antiochii, Ireneusza, Klemensa Aleksandryjskiego, Hipolita, Cypriana, Dionizego z Aleksandrii, Grzegorza Cudotwórcy, Atenodorusa, Metodego, Piotra z Aleksandrii, Euzebiusza z Cezarei oraz „Nauczania Piotra”. Całość została poprzedzona wstępem metodologicznym (s. I-XXXIX).

Po wykorzystaniu przez K. Holla zapewne dostępnych mu wszelkich materiałów odnoszących się do Jana Damasceńskiego, na co wskazuje powyższa charakterystyka jego rozpraw, protestancki uczony przystąpił do badań nad nowym obszarem wiedzy koncentrującej się wokół teologów kapadockich. Po kilku latach badawczych poszukiwań bowiem opublikował w 1904 roku pracę liczącą 266 stron pt. *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den großen Kappadoziern*¹⁸. Motywacją do napisania tej monografii była chęć zgłębienia zagadnień trynitarnych, dyskutowanych zwłaszcza po wystąpieniu Ariusza, pomiędzy Kapadoczczykami¹⁹. Autor w pierwszej części swej monografii przedstawia Amfilocha z Ikonium, jego życie i pisma, w drugiej natomiast uwagę koncentruje na kwestiach trynitarnych i chrystologicznych Bazylego, Grzegorza z Nazjanzu i Grzegorza z Nyssy, prezentując następnie stanowisko Amfilocha względem tych samych zagadnień teologicznych.

Po obszernych wyżej wymienionych dziełach K. Holl w pierwszej dekadzie XX wieku opublikował kilka mniejszych opracowań dotyczących zagadnień patrystycznych. Należy bowiem odnotować tekst przedstawiający kwestie trynitarne w nauczaniu Grzegorza z Nyssy²⁰ stanowiący kontynuację wcześniej podjętych przez badacza wątków z nauczania tego Kapadoczczyka. W ramach krytycznych zainteresowań co do pocho-

¹⁷ Zob. K. Holl, *Fragmente vornicänischer Kirchenväter aus den sacra Parallela*, Leipzig 1899.

¹⁸ Zob. K. Holl, *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den großen Kappadoziern*, Leipzig 1904.

¹⁹ K. Holl cel swego zamierzenia opisuje w ten sposób: „Zur Beleuchtung seiner dogmatischen Stellung kommen natürlich in erster Linie (in vieler Hinsicht als Kontrast) die Kappadozier in Betracht. Bei der Beschäftigung mit ihrer Theologie bin ich selbst erst inne geworden, dass eine der Männer, die man zu diesem Kreise rechnet, Amphilochius von Ikonium, in der Dogmengeschichte ganz übergangen wird. Ein näheres Studium seines literarischen Nachlasses hat mich davon überzeugt, dass das nicht ohne Schaden für die Sache war”. Zob. Holl, *Amphilochius von Ikonium*, s. 5.

²⁰ Zob. K. Holl, *Über die Gregor von Nyssa zugeschriebene Schrift „Adversus Arium et Sabellium”*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 25 (1904) 380-398.

dzenia poszczególnych utworów i ich autorstwa K. Holl poddaje w wątpliwość tekst Hipolita²¹ będący raczej fragmentem homilii Christoforusa z Aleksandrii. W tym czasie powstawały także pierwsze jego pisma dotyczące protestantyzmu, a także dzieła odnoszące się do niektórych wydarzeń z historii Kościoła, których prezentacja nastąpi w dalszej części artykułu.

Kolejne dwa opracowania natomiast można potraktować jako zwiastuny najważniejszego wydarzenia w edycji tekstów w początkach XX wieku, a dotyczącego ikonoklazmu Epifaniusza. Otóż K. Holl w 1906 roku zajął się znanym dobrze i przyjętym w literaturze przedmiotu zagadnieniem kultu obrazów. Swoje pierwsze w tej materii badawcze kroki skierował w stronę opracowania kwestii zasadniczej, czyli powstania idei malowania obrazów, a konkretnie malowideł ściennych²². Tekst artykułu zaznajamia czytelnika nie tylko z genezą tego typu obrazów, lecz zawiera przekrojowy ogląd miejsc ich występowania w powiązaniu z występującym w nich rytmem liturgicznym. Kolejnym zaś krokiem – już w następnym roku – było pokazanie, że słupnicy mieli duży udział w powstaniu i rozwoju kultu obrazów²³. Płaszczyzną wiodącą podjętego w tym artykule zagadnienia było przedstawienie fenomenu oddawania czci świętym za pośrednictwem obrazów.

Tematyka kultu obrazów stawała się coraz bliższa K. Hollowi, tak że następstwem tego okazały się poszukiwania wokół osoby Epifaniusza i jego teologicznej twórczości. Pierwszym tego etapem była wydana w 1910 roku praca przedstawiająca historię manuskryptów dzieł Epifaniusza, pt. *Die handschriftliche Überlieferung des Epiphanius (Ancoratus und Panarion)*²⁴. Zainteresowanie się Epifaniuszem można by uznać za przypadkowe, ponieważ K. Holl, zajmując się w ramach badań nad protestantyzmem także Melanchtonem, dowiedział się z jego biografii, że ten podczas pobytu w Erfurcie w 1529 roku odnalazł pomiędzy książkami Johanna Langa kilkutomowy rękopis Epifaniusza. Następstwem tego wydarzenia było doprowadzenie do opublikowania tego rękopisu i dokonania przekładu, co ponawiano aż do XVII wieku²⁵. Z tych właśnie powodów K. Holl szcze-

²¹ Zob. K. Holl, *Eine angebliche Schrift Hippolyts*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 28 (1907) 37-41.

²² Zob. K. Holl, *Die Entstehung der Bilderwand in der griechischen Kirche*, „Archiv für Religionswissenschaft” 9 (1906) 365-384.

²³ Zob. K. Holl, *Der Anteil der Styliten am Aufkommen der Bilderverehrung*, in: *Philotesia: Paul Kleinert zum 70. Geburtstag dargebracht*, red. A. Harnack, Berlin 1907, 51-66.

²⁴ Zob. K. Holl, *Die handschriftliche Überlieferung des Epiphanius (Ancoratus und Panarion)*, Leipzig 1910.

²⁵ Holl, *Die handschriftliche Überlieferung des Epiphanius*, s. 1-13.

gółowo zajął się w swym dziele opisem tychże manuskryptów. Dokonał bowiem w nim dokładnej analizy historycznej i filologicznej manuskryptów z grupy starszej (*Vaticanus 503, Genuensis 4, Marcianus 125, Urbinas 17/18, Vindobonensis suppl. gr. 91*) i z grupy młodszej (*Rehdigeranus 240, Angelicus 94, Parisini 833-835, Jenensis, Laurentiani VI 12 i LIX 21*), uzupełniając całość o przedstawienie związku pomiędzy manuskryptami starszymi i młodszyimi.

Aktywność badawcza K. Holla nad manuskryptami wprawdzie nie ustawała, jednak w międzyczasie opublikował on krótką rozprawkę dotyczącą sposobu przedstawiania świętych w Kościele wschodnim. Wydał ją w 1912 roku i została zatytułowana *Die schriftstellerische Form des griechischen Heiligenlebens*²⁶. Tytuł w swoim brzmieniu zapowiada szerokie potraktowanie problematyki, tymczasem jej treść dotyczy jednej sylwetki – św. Antoniego, a dokładniej literackiego sposobu przekazu o jego życiu. Niewątpliwie podjęcie tej kwestii jest nawiązaniem do wcześniej już podjętej tematyki monastycznej, a dokładniej wątku pokuty w życiu mnichów. Tym razem K. Holl skupił się na przedstawionej przez Atanazego sylwetce św. Antoniego, która została przez biografa, czyli Atanazego, ukazana jako ideał. Luterkański badacz w swej pracy dokonuje porównawczych analiz i dochodzi do wniosku, że ukazanie ideału człowieka należało do częstych idei podejmowanych przez wcześniejszych twórców. Cofając się w czasie, zauważył, że tego typu prezentowanie ideału jest obecne u Klemensa Aleksandryjskiego, Filostrata, a także w filozofii greckiej u Platona czy Pitagorasa. Według K. Holla Atanazy dokonał dopełnienia i udoskonalenia tej literackiej formy, która w różnym stopniu była stosowana już wcześniej.

Po kolejnych kilku latach miało miejsce jeszcze większe dokonanie K. Holla na polu edycyjnym. Było nim krytyczne wydanie kilku innych pism Epifaniasza pt. *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung*²⁷ zawierających jego sprzeciw wobec tworzenia obrazów i świętych wizerunków, co jednocześnie okazało się nowością w dotychczasowej wiedzy na temat twórczości Epifaniasza. W tym krytycznym wydaniu K. Holl udowadnia bowiem, że Epifaniasz w swej aktywności pasterskiej i pisarskiej okazał się także przeciwnikiem tworzenia świętych wizerunków. Ponadto szeroko opisuje w nim swą argumentację udowadniającą autorstwo Epifaniasza, od którego pochodzą trzy następujące utwory: *Manifest*

²⁶ Zob. K. Holl, *Die schriftstellerische Form des griechischen Heiligenlebens*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum” 29 (1912) 406-427.

²⁷ Zob. K. Holl, *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung*, „Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften” (1916) 828-868.

przeciw obrazom, *List do cesarza Teodozjusza I* oraz *Testament*²⁸. Według K. Holla te pisma we fragmentach przetrwały w aktach synodalnych z 754 i z 787 roku w dziełach Jana Damasceńskiego, Teodora Studyty, a także w traktacie Nicefora²⁹. Edycja tych pism przez K. Holla stała się z jednej strony wydarzeniem przełomowym dla badaczy tekstów wczesnochrześcijańskich, z drugiej – wywołała wśród nich wielopoziomą dyskusję³⁰. Do dziś, mimo że upłynęło ponad 100 lat, nikt nie podważył wiarygodności edycji K. Holla, historię owych dyskusji z perspektywy tych lat natomiast drobiazgowo opisał S. Bigham³¹.

Te edycyjne doświadczenia K. Holl wykorzystał przy opublikowaniu wydania krytycznego dzieł Epifaniusza, co rozpoczęło się w 1915 roku. Wtedy ukazał się pierwszy tom pism Epifaniusza. W poszczególnych tomach serii wydawniczej *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* (GCS) ukazały się następujące jego dzieła: *Ancoratus. Panarion haer. 1–33*³², *Panarion haer. 34–64*³³, *Panarion haer. 65–80. De fide*³⁴. Edycja tych tomów pokazuje profesjonalizm K. Holla zarówno w obszarze historycznych kontekstów, jak i na polu filologicznym, zwłaszcza w odniesieniu do swobodnego posługiwania się językiem greckim.

Po publikacjach o charakterze edycyjnym K. Holl w badawczych dociekaniach nad literaturą pierwszych wieków zajął się następnie zagadnieniami dotyczącymi duchowości chrześcijańskiej ujętymi w kontekście eklezjalnym. Rozpoczął od refleksji nad męczeństwem – ważnego aspektu charakterystycznego dla ówczesnego chrześcijaństwa będącego jednocześnie fenomenem obecnym we wspólnotach kościelnych. Punktem wyjścia dla K. Holla były akta męczenników, na podstawie których dokonał odтворzenia osobowości męczennika³⁵: najpierw skupiając się na różnych

²⁸ Ich przekład – zob. Epifaniusz z Salaminy, *Pisma przeciw obrazom*, tł. M. Dylewska, VoxP 22 (2002) t. 42-43, 551-565.

²⁹ Por. Holl, *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung*, s. 833.

³⁰ Ważniejsze epizody i uczestników tej dyskusji przytacza: N. Widok, *Udział Epifaniusza z Salaminy w walce z kultem obrazów*, w: *Święte wizerunki w przekazie Dobrej Nowiny*, red. N. Widok, Opole 2017, 12.

³¹ Zob. S. Bigham, *Epiphanius of Salamis, Doctor of Iconoclasm? Deconstruction of a Myth*, Patristic Theological Library 3, Rollinsford 2008, 47-84.

³² Epiphanius, *Ancoratus und Panarion haer. 1–33*, t. 1, red. K. Holl, GCS 25, Leipzig 1915.

³³ Epiphanius, *Panarion haer. 34–64*, t. 2, red. K. Holl, GCS 31, Leipzig 1922.

³⁴ Epiphanius, *Panarion haer. 65–80*, vol. 3, red. K. Lietzmann – K. Holl, GCS 37, Leipzig 1933. Ta pozycja ukazała się po jego śmierci.

³⁵ Zob. K. Holl, *Die Vorstellung vom Märtyrer und die Märtyrerakte in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum”, 33 (1914) 521-556.

formach podawczych (list i protokół) oraz ich proveniencjach, a następnie porównując męczenników z mnichami, zwłaszcza w okresie odzyskania wolności przez Kościół. Ta nieco dłuższa rozprawka naukowa nad męczeństwem podprowadziła K. Holla do zajęcia się filologiczną interpretacją stosowanych słów, czyli znaczeniem nazwy „męczennik”³⁶, a potem jego fałszywym odpowiednikiem, tj. „pseudomęczennikiem”³⁷.

W kolejnych latach K. Holl skierował swe badawcze dociekania w stronę czasów biblijnych. Na podstawie bowiem dwóch tekstów (Łk 1,35 oraz Flp 2,6-11) przeprowadził analizę pojęcia „Syn” i w oparciu o powstałe wnioski przedstawił rozumienie chrystologii na początku epoki poapostolskiej³⁸. Pozostając w kręgu czasów apostoelskich, protestancki uczony bliżej przypatrzył się Kościołowi jako wspólnotcie, którą przedstawił na podstawie nauczania św. Pawła. Efektem tych dociekań była nieco obszerniejsza publikacja pt. *Der Kirchenbegriff des Paulus in seinem Verhältnis zu dem der Urgemeinde*³⁹, która ukazała się w roku 1921. Zawiera ona ważne stwierdzenia odnoszące się do aktywności apostołów w Jerozolimie, a przede wszystkim określenia pozycji św. Pawła w tym mieście, który odznaczył się przede wszystkim dostosowaniem się tamtejszych uwarunkowań religijno-społecznych. Bardzo twórcze spojrzenie K. Holla na pierwotną wspólnotę Kościoła stało się także dla późniejszych biblistów, przede wszystkim o nastawieniu protestanckim, ważnym odniesieniem badawczym⁴⁰. W ramach ogólnie pojętej biblistyki K. Holl sięgnął także do Starego Testamentu, podejmując się dokonania analizy tekstu apokryfu odnoszącego się do Ezechiela⁴¹, którego krótkie wypowiedzi pojawiły się u niektórych pisarzy wczesnochrześcijańskich, m.in. Epifaniusza, autora dobrze znanego K. Hollowi. Luterkański badacz

³⁶ Zob. K. Holl, *Der ursprüngliche Sinn des Namens Märtyrer*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum” 37 (1916) 253-259.

³⁷ Zob. K. Holl, *Ψευδομάρτυς*, „Hermes” 52 (1917) z. 2, 301-307.

³⁸ Zob. K. Holl, *Zur Auslegung des 2. Artikels des sog. apostolischen Glaubensbekenntnisses*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1919) 2-11.

³⁹ Zob. K. Holl, *Der Kirchenbegriff des Paulus in seinem Verhältnis zu dem der Urgemeinde*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1921) 920-947. Pozycja ta została opublikowana ponownie w nowszych czasach. Zob. *Das Paulusbild in der neueren deutschen Forschung*, red. K.H. Rengstorf, Darmstadt 1964, 144-178.

⁴⁰ Zob. np. R. Schnackenberg, *Apostles Before and During Paul's Time*, w: *Apostolic History and the Gospel. Biblical and Historical Essays Presented to F.F. Bruce*, red. W.W. Gasque – R.P. Martin, Exeter 1970, 289-291: „This contrast of Jerusalem versus Paul is still noticeable in much present-day research” (s. 289, przyp. 6).

⁴¹ Zob. K. Holl, *Das Apokryphon Ezechiel*, w: *Aus Schrift und Geschichte. Theologische Abhandlungen*, red. A. Schlatter, Stuttgart 1922, 85-98.

zastanawiał się także nad czasem powstania tego pisma oraz jego wątkami eschatologicznymi⁴².

W twórczości naukowej K. Holla występuje także kilka opracowań odnoszących się do literatury patrystycznej Zachodu. Najwcześniejszym pismem nawiązującym do tego obszaru geograficznego jest artykuł charakteryzujący twórczość pisarską Tertuliana⁴³. Ma charakter ogólnego spojrzenia na zasadnicze cechy teologicznego przekazu pisarza afrykańskiego. Należy przy tym zauważyć, że to opracowanie ukazało się w 1897 roku, a więc w tym samym, w którym została opublikowana rozprawa habilitacyjna K. Holla. Jak pokazuje to powyższy przegląd jego naukowych zmagających, protestancki badacz pozostał w kręgu literatury wschodnich Ojców Kościoła. Do Tertuliana powrócił jeszcze raz po latach, gdy w 1918 roku opublikował dosyć szeroką pracę, w której podjął się krytyki literackiej jego dzieła pt. *Przeciw Marcjonowi*⁴⁴. Uwagę swą skupił głównie na kwestii czasu i miejscu powstania tego utworu.

K. Holl dał się ponadto zainspirować innym Afrykańczykiem, jakim był św. Augustyn, któremu kilka lat później, bo w 1923 roku, poświęcił niewielką monografię pt. *Augustins innere Entwicklung*⁴⁵. Zasadniczym zagadnieniem zajmującym najwięcej miejsca jest problematyka duchowej przemiany, jak miała miejsce u św. Augustyna. K. Holl stwierdza, że całościowe przesłanie pozostawione przez św. Augustyna należy rozpatrywać w kontekście wszystkich wydarzeń, jakie miały miejsce w jego życiu, łącznie z praktykowaniem przez niego manicheizmu, a także wpływem donatyzmu, paulinizmu oraz nurtów filozoficznych.

Rok 1924 natomiast przyniósł publikację dotyczącą starożytności chrześcijańskiej mającą charakter bardziej syntetyczny. Jest nią, już wyżej wymieniona, mowa rektorska pt. *Urchristentum und Religionsgeschichte*⁴⁶, którą K. Holl jako nowo wybrany rektor wygłosił na rozpoczęcie roku akademickiego 15 października 1924 roku. Mówca odnosi się do refleksji, którą A. Harnack nieco wcześniej wyłożył w swoim dziele pt. *Istota chrze-*

⁴² Tekst tego apokryfu w języku polskim: *Apokryfy Starego Testamentu*, opr. R. Rubinkiewicz, Warszawa 2000, 103-105.

⁴³ Zob. K. Holl, *Tertullian als Schriftsteller*, „Preußische Jahrbücher” 88 (1897) 262-278.

⁴⁴ Zob. K. Holl, *Über Zeit und Heimat des pseudotertullianischen Gedichts „Adversus Marcionem”*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1918) 514-559.

⁴⁵ Zob. K. Holl, *Augustins innere Entwicklung*, Berlin 1923.

⁴⁶ Zob. K. Holl, *Urchristentum und Religionsgeschichte*, „Zeitschrift für systematische Theologie” 2 (1924) 387-436. Tekst artykułu w postaci małej broszurki liczącej 48 stron ukazał się ponadto w roku następnym. Zob. K. Holl, *Urchristentum und Religionsgeschichte*, Gütersloh 1925.

ścijaństwa (*Das Wesen des Christentums*, Leipzig 1902), prezentując swoje przemyślenia na temat chrześcijaństwa. Zebrał je w cztery grupy zagadnień: (1) chrześcijaństwo w kontekście wschodnich religii; (2) Boże imię w Jezusie; (3) czy św. Paweł jest twórcą chrześcijańskiego synkretyzmu; (4) paradoksy chrześcijaństwa. Tekst inauguracyjnej mowy K. Holla okazał się na tyle godny uwagi, że po kilku latach Rudolf Bultmann sporządził dosyć obszerną recenzję jej treści⁴⁷, biorąc w ten sposób udział w ważnej wówczas dyskusji nad chrześcijaństwem w łonie protestantyzmu.

Ponadto w ramy zainteresowań literaturą wschodnią pierwszych wieków należy zaliczyć dwa przyczynki naukowe K. Holla o charakterze liturgicznym. Powstały one w ostatniej dekadzie życia berlińskiego uczonego i zawierały idee opisujące początki dwóch tzw. czasów świętych. Pierwsza publikacja, opublikowana w 1917 roku, przedstawia początki święta Epifanii⁴⁸ i zawiera kilka odniesień biblijnych oraz opisy innych okazji świątecznych mających miejsce 6 stycznia lub nawiązujących do wydarzeń z tego dnia. Na tej podstawie autor motywuje powstanie i utrwalenie tego święta w tym właśnie dniu. Druga publikacja pochodzi z 1923 roku i ma charakter raczej syntetyczny, a dotyczy kwestii wprowadzenia postów w codzienne życie chrześcijan i jednocześnie w rytm roku liturgicznego⁴⁹. Ta licząca ponad 40 stron rozprawka ukazuje wielość tradycje powstałe w różnych częściach *Imperium Romanum* wpływające na siebie nawzajem i doprowadzające po czasie do utworzenia jednorodnej tradycji w łonie chrześcijaństwa w praktykowaniu czterech okresów postnych.

Dokonany przegląd twórczości naukowej Karla Holla w obszarze literatury wczesnochrześcijańskiej ukazuje szeroki zasięg jego badań pod względem chronologicznym, tematycznym i metodycznym. Są bowiem obecne w tej twórczości zarówno teksty edycyjne, oparte na manuskryptach, analizy wielu aspektów teologicznych, zwykle u poszczególnych pisarzy Wschodu lub Zachodu⁵⁰, a także traktaty syntetyczne niektórych zagadnień z życia kościelnego chrześcijaństwa pierwszych wieków.

⁴⁷ R. Bultmann, *Urchristentum und Religionsgeschichte*, „Theologische Rundschau” NF 4 (1932) 1-21 (Rez. von: Holl, K.: *Urchristentum und Religionsgeschichte*).

⁴⁸ Zob. K. Holl, *Der Ursprung des Epiphaniensfestes*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1917) 402-438.

⁴⁹ Zob. K. Holl, *Die Entstehung der vier Fastenzeiten in der griechischen Kirche*, Abhandlungen der Berliner Akademie, Phil.-hist. Klasse, Nr 5, Berlin 1923.

⁵⁰ Charakterystykę chrześcijaństwa wschodniego w ujęciu K. Holla przedstawił: B.F. Bense, *Easter Christianity in the Thought of Karl Holl*, „The Unitarian Universalist Christian” 31 (1976) 5-27.

3. Prezentacja wydarzeń z dziejów chrześcijaństwa

Zasadniczą dziedziną wiedzy, która fascynowała K. Holla, były dzieje chrześcijaństwa na przestrzeni wieków. Wszak był historykiem z wykształcenia, co pozwoliło mu od 1900 roku piastować stanowisko profesora nadzwyczajnego historii Kościoła w Tybindze, a od 1906 roku zostać profesorem zwyczajnym na uniwersytecie w Berlinie. Początki jego kariery naukowej dotyczyły wprawdzie okresu patrystycznego, jak już wyżej pokazano, jednak wydarzenia historyczne mające miejsce w późniejszych wiekach również stały się obiektem jego badawczych zmaganiań.

Zanim K. Holl przystąpił do pełnego rozeznania naukowych nisz obecnych w późniejszych okresach historycznych, którym warto było według niego poświęcić szczególniejszą uwagę, jego aktywność badawcza co pewien czas wracała do wieków wczesnochrześcijańskich. Bardzo wymownym jego naukowym przyczynkiem jest artykuł opublikowany w 1901 roku, który w swej treści wiąże ze sobą dwa okresy historyczne: starożytność i średniowiecze. Nosi tytuł *Die Kirchliche Bedeutung Konstantinopels im Mittelalter*⁵¹. Autor skrótowo przedstawia najważniejsze osiągnięcia społeczne, religijne, państwowe Konstantynopola na przestrzeni wieków aż do pokonania i zdobycia miasta przez Turków.

Dosyć interesujące podejście K. Holla widoczne jest w jego artykule przedstawiającym zależność języków gwarowych poszczególnych krain w Azji Mniejszej na intensywność chrześcijaństwa⁵². Uważa on bowiem, że Kościół nie troszczył się o jakość języka literackiego w tych krainach i dlatego pogaństwo dłużej się w nich utrzymywało w przeciwieństwie do wielkich miastach, a także sekty miały większe oddziaływanie na prosty lud. Swego rodzaju udzieleniem odpowiedzi na postawiony w tym artykule problem była krótka wypowiedź K. Holla na łamach pisma misyjnego⁵³, w której prezentuje metody misyjne, porównując ze sobą czasy starożytne Kościoła z czasami średniowiecznymi.

Do wątków historycznych okresu patrystycznego K. Holl powrócił w ostatniej dekadzie swego życia. Otóż pojawiły się w jego naukowej przestrzeni dwa artykuły odnoszące się do nurtów w teologii wczesnochrześcijańskiej wzmagających wówczas napięcia i polemikę. Pierwszy, pochodzący z 1916 roku, opisuje tzw. spory orygenesowskie mające we-

⁵¹ Zob. K. Holl, *Die Kirchliche Bedeutung Konstantinopels im Mittelalter*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 11 (1901) 83-96.

⁵² Zob. K. Holl, *Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit*, „Hermes” 43 (1908) 240-254.

⁵³ Zob. K. Holl, *Die Missionsmethode der alten und die der mittelalterlichen Kirche*, „Allgemeine Missions-Zeitschrift” 39 (1912) 193-203, 241-249.

długiego wielowątkowego, a rozgrywającego się wśród wybitnych postaci IV wieku, głównie na terenie Palestyny⁵⁴. Drugi natomiast, napisany pod koniec życia K. Holla w 1925 roku, referuje znaczenie nowych odkryć dokumentujących działalność sekty melicyjańskiej⁵⁵. Obydwa teksty stanowią dojrzałą refleksję nad wydarzeniami o negatywnym przebiegu, a mającymi niewątpliwie wpływ na ówczesne życie wspólnot kościelnych.

Kilka lat po uzyskaniu habilitacji K. Holl przystąpił do naukowego roztrząsania wydarzeń rozgrywających się w średniowieczu i czasach nowożytnych. Mimo wychowania w tradycji protestanckiej K. Holl zachwycał się osobowością św. Ignacego z Loyoli⁵⁶. W 1905 roku wydał liczącą 35 stron rozprawkę będącą interpretacją *Ćwiczeń duchownych* tego świętego. Była to pierwsza pozycja naukowa odnosząca się wprost do późniejszych wieków, czyli tych po okresie patrystycznym. Autor skupia się na działalności św. Ignacego szczególnie w sprawach dotyczących duszy ludzkiej i jej psychologicznej aktywności: religijnej, formacyjnej, wolitywnej czy też decyzyjnej.

Wniknięcie w fenomen religijności człowieka, a więc także w ogóle w istotę religii, nakłoniły K. Holla do zajęcia się zagadnieniami rozgrywającymi się na pograniczu historii i religii. Wymownym tego przykładem jest rozprawa licząca 48 stron, która ukazała się w 1908 roku na temat modernizmu⁵⁷. Jej treść zawiera opis przyczyn powstania tego „ruchu”, jak go nazywa autor, następnie podaje kraje szczególnego nasilenia modernizmu, dostrzega również wpływ protestantyzmu, omawia encyklikę *Pascendi*, a także wymienia osoby zaangażowane w modernizm.

Nieco szerzej K. Holl wypowiedział się na temat ruchów socjalnych w Kościele, będąc pod wpływem angielskiego myśliciela Tomasza Chalmersa⁵⁸. Zasadniczo autor opracowania zajmuje się relacjonowaniem specyficznych stosunków socjalnych zaistniałych w Anglii pod wpływem szybko rozwijającego się przemysłu, co wpłynęło na powstanie warstwy bogatych i ubogich w społeczeństwie. Pod koniec K. Holl dokonuje porównania aspektów socjalnych, zestawiając ze swoim krajem. Osobistym wkładem K. Holla w refleksję nad tymi zagadnieniami natomiast jest do-

⁵⁴ Zob. K. Holl, *Die Zeitfolge des ersten origenistischen Streits*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1916) 226-275.

⁵⁵ Zob. K. Holl, *Die Bedeutung der neuveröffentlichten melitianischen Urkunden für die Kirchengeschichte*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1925) 18-31.

⁵⁶ Zob. K. Holl, *Die geistlichen Übungen des Ignatius von Loyola. Eine psychologische Studie*, Tübingen 1905.

⁵⁷ Zob. K. Holl, *Der Modernismus*, Tübingen 1908.

⁵⁸ Zob. K. Holl, *Thomas Chalmers und die Anfänge der kirchlich-sozialen Bewegung*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 24 (1913) 219-265.

strzeżenie powstającego socjalizmu⁵⁹. W artykule poświęconemu tej tematyce konfrontuje założenia tej opcji społecznej z chrześcijaństwem. Również berliński myśliciel zauważa na horyzoncie ówczesnego myślenia kolejną opcję światopoglądową, a więc będącą w powiązaniu z religią i mającą wpływ na Kościół. Jest nią scientyzm⁶⁰. Opisuje jego początki, założenia światopoglądowe, powody szybkiego rozpowszechniania się, a także religijne wartości. Opracowanie tego problemu musiało okazać się znaczące dla ówczesnych kręgów kościelnych, że po dwóch latach ten sam tekst ukazał się w osobnej broszurce⁶¹.

Bystry oberwator otaczającej rzeczywistości, jakim bez wątpienia był K. Holl, wypowiedział się także na temat toczącej się wojny zwanej w literaturze przedmiotu „wielką wojną”⁶². Tej kwestii poświęcił dłuższą rozprawę liczącą 129 stron, która ukazała się pod koniec tej wojny. Było zatem dostatecznie dużo czasu, aby pewne kwestie przemyśleć i ocenić to, co działo się w krajach ówczesnej Europy. K. Holl wartościuje całokształt wojennych odniesień poprzez pryzmat protestantyzmu, a przede wszystkim wskazując na rolę Kościoła i jego zadania po zakończeniu wojny.

Dokonując przeglądu historycznych opracowań K. Holla, warto dostrzec w jego bogatej twórczości jeszcze dwa, które opierają się o analizę pola semantycznego danego wyrazu. Obydwa napisał pod koniec życia, kiedy był już doświadczoneym historykiem i interpretatorem dziejów. W pierwszym z nich zajmuje się historią słowa „zawód” w sensie pracy zawodowej jako powołania życiowego⁶³. Jest to ujęcie syntetyczne, gdyż autor opisuje powołanie do pracy zawodowej na przestrzeni wieków. W pierwszej odsłonie przypatrzył się takiemu powołaniu w społeczności monastycznej, w drugiej porównał stan kapłański ze stanami świeckimi w średniowieczu, a w trzeciej zajął się przekazem Lutera w tej materii. Drugie opracowanie natomiast dotyczy znaczenia wyrażenia „demoniczna osobowość”⁶⁴. Praca ta została opublikowana jako samodzielna broszurka licząca 19 stron. Autor wychodzi od pojęcia *δαίμων* w grece klasycznej, potem w pierwotnym chrześcijaństwie, by przejść do tej

⁵⁹ Zob. K. Holl, *Christentum und Sozialismus*, „Die Grenzboten” 78 (1919) 174-181.

⁶⁰ Zob. K. Holl, *Der Szientismus*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft” 37 (1916) 473-495.

⁶¹ Zob. K. Holl, *Der Szientismus*, Berlin 1918.

⁶² Zob. K. Holl, *Die Bedeutung der grossen Kriege für das religiöse und kirchliche Leben innerhalb des deutschen Protestantismus*, Tübingen 1917.

⁶³ Zob. K. Holl, *Die Geschichte des Worts Beruf*, „Sitzungsbereiche der Berliner Akademie” (1924) 29-57.

⁶⁴ Zob. K. Holl, *Über Begriff und Bedeutung der „dämonischen Persönlichkeit”*, Berlin 1925.

problematyki w średniowieczu, także w pismach Lutra oraz niemieckich filozofów.

Pokrótce przeprowadzona wyżej prezentacja zasadniczej twórczości Karla Holla w obszarze badań historii Kościoła pokazuje go jako samodzielnego interpretatora wydarzeń, które rozpatruje w danym kontekście dziejów społecznych i politycznych. W ten sposób pojawił się w jego naukowej spuściźnie historycznej wątek ukierunkowany na badania aspektów mieszczących się w ramach badań religioznawczych i teologicznych⁶⁵. Będąc bowiem wyznawcą protestantyzmu, chętnie także podejmował badania ściśle dotyczące katolicyzmu.

4. Teologiczna refleksja nad pismami Lutra

Karl Holl jako przedstawiciel Kościoła luterańskiego wiele czasu i sił poświęcił badaniom twórczości Lutra, pozostawiając gruntowne prace na temat jego przesłania. Po uzyskaniu habilitacji (1896 rok) przez kilka lat trwał w swej naukowej twórczości przy tekstach patrystycznych, podejmując różne wątki dotyczące epoki wczesnochrześcijańskiej. Pierwsze dzieło⁶⁶ odnoszące się do protestantyzmu natomiast powstało w 1906 roku, a więc wówczas, kiedy K. Holl doszedł do szczytu kariery naukowej, stając się profesorem zwyczajnym. W swej niewielkiej, bo liczącej zaledwie 42 strony, monografii ukazał pokrótce zagadnienie usprawiedliwienia jako jedno z najważniejszych kwestii obecnych w teologii luterańskiej⁶⁷. Do tego teologicznego problemu K. Holl powrócił w następnym roku, publikując nieco skromniejszą kolejną książkę (27 stron)⁶⁸ mającą charakter bardziej pastoralny, ponieważ zaadresował ją do ówczesnie żyjących ludzi jako potencjalnych odbiorców nauki o usprawiedliwieniu. Zagadnienie usprawiedliwienia protestancki teolog rozważał ponadto w oparciu o bi-

⁶⁵ Należy tu odnotować monografię zawierającą opis teologii K. Holla w oparciu o jego publikacje na temat chrześcijaństwa pierwotnego i reformowanego: W. Bodenstein, *Die Theologie Karl Holls im Spiegel des antiken und reformatorischen Christentums*, Arbeiten zur Kirchengeschichte 40, Berlin – Boston 2018.

⁶⁶ Zob. K. Holl, *Die Rechtfertigungslehre im Licht der Geschichte des Protestantismus*, Tübingen 1906.

⁶⁷ Tekst tej rozprawki opublikowano ponownie w 1922 roku.

⁶⁸ Zob. K. Holl, *Was hat die Rechtfertigungslehre dem modernen Menschen zu sagen?*, Tübingen 1907.

blijny tekst⁶⁹, a mianowicie List do Rzymian św. Pawła będący podstawą dla podania wielu cennych spostrzeżeń.

K. Holl w swej twórczości poświęcił też nieco uwagi Janowi Kalwinowi (1509-1564) z tego powodu, że obchodzono w tym czasie czterechsetną rocznicę urodzin tego reformatora religijnego, publikując w 1909 roku jemu poświęconą mowę⁷⁰, a po ośmiu latach niewielkie dzieło porównujące dwóch reformatorów, Lutra i Kalwina⁷¹, ponieważ rok 1917 był z kolei w sposób szczególny poświęcony Lutrowi. Mimo że jubileusz obchodów 400-lecia wystąpienia Lutra nie był w Niemczech uroczystie obchodzony z powodu trwania wojny, to pamięć o nim została zaznaczona w analizach jego teologii u niektórych interpretatorów Lutra. Do nich należał przede wszystkim Karl Holl, który w sposób solidny przedstawił teologiczne znaczenie reformacji⁷². Ponadto podkreślił ponadnarodowe i ponadkulturowe znaczenie Lutra jako teologa i kościelnego odnowiciela. Z tego względu według K. Holla przynależy on nie tylko do narodu niemieckiego, ale do ludzkości, także do Anglików i Francuzów⁷³. Przygotowana przez niego w 1917 roku mowa na jubileusz reformacji ukazuje ponadto myślenie Lutra, które było skoncentrowane na Bogu. K. Holl przedstawił duchowe niepokoje Lutra, które doprowadziły go do spotkania z łaskawym Bogiem, ukazując jego duchową walkę nie jako intelektualne czy filozoficzne zmagania, lecz jako decyzję podjętą przez sumienie. Opisuje także, jak Luter doświadczył gniewu i miłości Boga. Dla K. Holla Luter okazał się „wielkim budzikiem sumienia dla jego czasu” („große Gewissenswecker für seine Zeit geworden”). W szczególności jednak studia K. Holla nad Lutrem charakteryzują się dokładnym uzasadnieniem jego wypowiedzi, czego do tej pory brakowało w prezentacji przesłania Lutra. Przede wszystkim wykazał, jak w sposób ścisły myślenie Lutra sięgało samego Boga⁷⁴.

Rok 1917 był dla K. Holla szczególnym wyzwaniem, aby obchodzony przez protestantów jubileusz nie pozostał pustym wspomnieniem, ale stał się okazją do wyrażenia różnych idei i poglądów, które go nurtowały.

⁶⁹ Zob. K. Holl, *Die Rechtfertigungslehre in Luthers Vorlesung über den Römerbrief mit besonderer Rücksicht auf die Frage nach der Heilsgewißheit*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 20 (1910) 245-291.

⁷⁰ Zob. K. Holl, *Johannes Calvin, Rede zur Feier der 400. Wiederkehr des Geburtstages Calvins*, Tübingen 1909.

⁷¹ Zob. K. Holl, *Luther und Calvin*, Berlin 1919.

⁷² Zob. K. Holl, *Was verstand Luther unter Religion?*, Tübingen 1917.

⁷³ Por. Ch. Svinth-Væрге Pøder, *Die Lutherrenaissance im Kontext des Reformationsjubiläums: Gericht und Rechtfertigung bei Karl Holl, 1917-1921*, „Kirchliche Zeitgeschichte” 26 (2013) z. 2, 191.

⁷⁴ Por. Delius, *Holl Karl*, s. 532.

Począwszy od tego roku sukcesywnie zaczęły ukazywać się jego publikacje prezentujące zagadnienia protestantyzmu ściśle połączone z bieżącymi wydarzeniami. Przez pryzmat nauczania Lutra w kontekście trwającej wojny berliński uczyony próbował wyjaśnić znaczenie przykazania miłości, wymagań wobec państwa, obecność Boga w porządku stworzenia oraz rolę Kościoła. Te przemyślenia zebrał w artykule kierowanym do współwyznawców⁷⁵. Nauczanie Lutra stało się dla K. Holla bazą do zinterpretowania wielu innych kwestii dotyczących życia religijnego, a nawet społecznego. Przekładem tych ostatnich może być tekst artykułu omawiający rolę cechów rzemieślniczych w średniowieczu⁷⁶. Problem dotyczył wówczas upadku tego stanu i możliwości podniesienia wartości według Lutra zawodów rzemieślniczych. W podobnym tonie wybrzmiewa treść artykułu stawiającego jako problem społeczny poborców czynszu i liwchwy⁷⁷. K. Holl rozpatruje propozycje rozwiązania tej kwestii przez Kościół we Francji i w Anglii, co czyni przez pryzmat nauczania Kalwina. Na kanwie poruszanych kwestii społecznych i niesprawiedliwości obecnej w społeczeństwie w działalności cechów oraz lichwiarzy K. Holl opublikował szerszą wypowiedź o istocie sprawiedliwości Bożej w perspektywie historycznej. Dokonał przeglądu tego zagadnienia w nauczaniu znaczących postaci na przestrzeni wieków⁷⁸. Sięgnął do poglądów Ambrojastra, Augustyna, Anzelma, Abelarda, Lombarda i Tomasza z Akwinu.

Publikacje odnoszące się do problematyki religijnej w kontekście nauczania Lutra natomiast były także obecne w ostatnich latach życia K. Holla, czyli po roku 1917. Wśród nich pojawił się tekst, który może być świadectwem stałej obecności w jego naukowej świadomości zagadnień związanych z pierwotnym chrześcijaństwem. Wszak pierwsza dekada jego twórczości badawczej dotyczyła wyłącznie literatury wczesnochrześcijańskiej. Protestancki myśliciel dołączył bowiem do dysputy, jaka pojawiła się w środowisku Lipska, a podjęty przez nich temat dotyczył konfliktu w Antiochii (Ga 2,11-14) wokół obrzezania pogan i osób pochodzących

⁷⁵ Zob. K. Holl, *Luthers Anschauung über Evangelium, Krieg und Aufgabe der Kirche im Lichte des Weltkriegs*, Flugschriften des deutschen evangelischen Gemeindetages 1, Darmstadt 1917.

⁷⁶ Zob. K. Holl, *Luther und die mittelalterliche Zunftverfassung*, „Mitteilungen der Luthergefellschaft” 1 (1919) 22-28.

⁷⁷ Zob. K. Holl, *Die Frage des Zinsnehmens und des Wuchers in der reformierten Kirche, Festgabe für Karl Müller*, Tübingen 1922, 178-197.

⁷⁸ Zob. K. Holl, *Die „iustitia dei” in der vorlutherischen Bibelauslegung des Abendlandes, Festgabe für A. von Harnack*, Tübingen 1921, 73-92.

z żydostwa⁷⁹. Autor artykułu powołuje się na wypowiedzi Augustyna i Hieronima oraz porównuje je z poglądami Lutra i Erazma.

Wielką sławę K. Hollowi w odkrywaniu Lutra przyniósł rok 1921, w którym opublikował pracę zbiorową, liczącą ponad 450 stron, zawierającą wcześniej wydane już niektóre badawcze rozprawki dotyczące luteranizmu⁸⁰. Swoistej pochwały tego dzieła dokonał Friedrich Gogarten⁸¹, który zwrócił uwagę na inne ujęcie wielu kwestii dotyczących Lutra poruszonych przez K. Holla⁸². Podziw dla K. Holla wyraził także Adolf von Harnack, który w swoim podejściu do Lutra różnił się od K. Holla, uznając wydane przez niego dzieło jako największe dokonanie, stawiające Kościół ewangelicki na nowej płaszczyźnie w poznaniu reformacji⁸³. Ponadto zyskał on uznanie pośród swoich studentów, a także uczynił ważny krok na swojej drodze badawczej pośród przedstawicieli ówczesnych teologicznych kręgów. Wprawdzie był krytykowany ze strony dialektycznej teologii za zbyt historyczne powiązania swojego przekazu, jednak został dostrzeżony w swoim obszarze wiedzy za wniesiony wkład i następnie komentowany⁸⁴.

Ten niewątpliwy sukces odniesiony przez K. Holla na forum teologii protestanckiej spowodował dalsze zgłębianie jego wyznania postrzegane przez niego jako religię posiadającą istotne przesłanie dla ówczesnego społeczeństwa. Świadczą o tym kolejne jego prace. Dosyć wymownym tekstem jest treść artykułu⁸⁵, w którym autor zestawia moce katolicyzmu

⁷⁹ Zob. K. Holl, *Der Streit zwischen Petrus und Paulus zu Antiochien in seiner Bedeutung für Luthers innere Entwicklung*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 38 (1920) 23-40.

⁸⁰ Zob. K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 1, Tübingen 1921. Ta praca zawiera jego następujące przyczynki naukowe: *Was verstand Luther unter Religion?* (1-90), *Die Rechtfertigungslehre in Luthers Vorlesung über den Römerbrief mit besonderer Rücksicht auf die Frage nach der Heilsgewißheit* (91-130), *Der Neubau der Sittlichkeit* (131-244), *Die Entstehung von Luthers Kirchenbegriff* (245-278), *Luther und das landesherliche Kirchenregiment* (279-325), *Luther Urteile über sich selbst* (326-358), *Die Kulturbedeutung der Refomation* (359-413), *Luther Bedeutung für den Fortschritt der Auslegungskunst* (414-450).

⁸¹ Por. F. Gogarten, *Theologie und Wissenschaft: grundsätzliche Bemerkungen zu K. Holls „Luther”*, „Christliche Welt” 38 (1924) 34-42, 71-80, 121-130.

⁸² Na zarzuty postawione przez F. Gogartena po pewnym czasie K. Holl odpowiedział w osobnym artykule. Zob. K. Holl, *Gogartens Lutherauffassung. Eine Erwiderung*, „Christliche Welt” 38 (1924) 304-314.

⁸³ Por. Delius, *Holl Karl*, s. 532.

⁸⁴ Por. Uecker, *Holl Karl*, s. 1002.

⁸⁵ Zob. K. Holl, *Der Protestantismus in seiner Kulturbedeutung*, w: *Der Protestantismus im öffentlichen Leben Deutschlands*, Berlin 1923, 8-14.

i protestantyzmu⁸⁶. Kolejne dwie publikacje mają charakter misyjny w tym znaczeniu, co udowadnia K. Holl, że protestantyzm misje pośród innych narodów traktuje jako ważne zadanie⁸⁷, poszczególne części ewangelickiej liturgii natomiast posiadają po reformie Lutra swoją głębię teologiczną w przekazie wiernym, co można zobaczyć, konfrontując ją z liturgią katolicką⁸⁸.

Pokróćce przedstawione zasadnicze publikacje Karla Holla odnoszące się do protestantyzmu ukazują go jako wnikliwego badacza tej gałęzi chrześcijaństwa. Poszczególne wątki tematyczne zostały przez niego opracowane przez pryzmat badań historycznych, religioznawczych lub filologicznych. Ponadto jako wyznawca protestantyzmu okazał się wiernym i owocnym członkiem swej wspólnoty wyznaniowej.

5. Pośmiertne uznanie dorobku naukowego Karla Holla

Okres naukowej aktywności pisarskiej Karla Holla trwał 30 lat, tj. od habilitacji w 1896 roku do śmierci w maju 1926 roku. Jego odejście nastąpiło zbyt szybko, bo w wieku 60 lat, co okazało się zaskoczeniem dla wielu osób ze świata nauki, jak i kręgu bliskich mu osób⁸⁹. Protestancki historyk już za życia cieszył się uznaniem z powodu dokonanych dla nauki osiągnięć, zwłaszcza na polu edycyjnym. Ponadto prowokował innych do zabrania głosu po opublikowaniu swych interpretacji dotyczących różnych zagadnień dotyczących kwestii związanych z wydarzeniami w dziejach chrześcijaństwa, zwykle powiązanymi z różnymi faktami natury religijnej i wyznaniowej. Pojawiały się próby zestawiania jego poglądów z ideami głoszonymi przez innych znawców tej samej tematyki. Dążenie do porównywania jego dokonań stało się intensywniejsze po śmierci K. Holla, kiedy nastąpił moment podsumowania jego naukowej kariery i wprowadzonych przez niego nowych interpretacji teologii Lutra⁹⁰.

⁸⁶ Znaczące są słowa: „Der Katholizismus steht im Begriff, uns kulturell zu überflügeln”. Holl, *Der Protestantismus in seiner Kulturbedeutung*, s. 514.

⁸⁷ Zob. K. Holl, *Luther und die Mission*, „Neue allgemeine Missionszeitschrift” 1 (1924) 36-49.

⁸⁸ Zob. K. Holl, *Was können wir für die Neugestaltung unseres evangelischen Gottesdienstes von Luther lernen?*, „Jahrbuch der Luthergesellschaft” 6 (1924) 3-20.

⁸⁹ H. Lietzmann, *Karl Holl*, „Gnomon” 2 (1926), z. 7, 430-432.

⁹⁰ Zob. porównawcze opracowania ówczesnych autorów: A. von Harnack – H. Lietzmann, *K. Holl: Zwei Gedächtnisreden*, Bonn 1926; K. Thieme, *Zu Karl Holls Auffassung von Luthers Christologie*, „Theologische Blätter” 7 (1928) 151-164.

Szczególnym gestem wdzięczności względem osoby K. Holla, zwłaszcza jego wkładu w rozwój nauk historycznych, było opublikowanie jego naukowych przyczynków w dwóch tzw. dziełach zbiorowych, które ukazały się w 1928 roku. Edycyjny ich zamysł stanowił kontynuację poprzedniej jego pracy zbiorowej, stąd taki sam tytuł nadany został kolejnym tomom – *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. Każdy z nich posiada oddzielny tytuł wskazujący na tematykę zawartych w nich wcześniej wydanych publikacji. Ułatwieniem określenia zawartości tych tomów okazała się wola samego K. Holla, o której czytelnik dowiaduje się z przedmowy, gdzie zamieszczona została sugestia, aby publikacje wydać w dwóch tomach poświęconych wschodniej i zachodniej historii chrześcijaństwa⁹¹. Zatem pierwszy pośmiertnie wydany tom, liczący 449 stron, otrzymał podtytuł *Der Osten*⁹².

Edycyjne życzenie K. Holla zostało zatem pomyślnie rozpoczęte, co dokonało się pod nadzorem H. Lietzmannna, który jako protestancki historyk Kościoła został w 1923 roku następcą A. von Harnacka na uniwersytecie w Berlinie. Z pewnością także jemu osobiście zależało na tym, aby prace jego kolegi z Instytutu Historii Kościoła zostały docenione i ukazały się w zbiorczych tomach. Dlatego już tego samego roku został wydany kolejny

⁹¹ H. Litzmann, *Vorbemerkung*, w: K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 2, Tübingen 1928, s. III: „Karl Holl hatte die Absicht, seinem Lutherbuch zwei weitere Bände *Gesammelte Aufsätze* folgen zu lassen, deren erster die Kirchen des Ostens behandeln sollte, während der zweite für den Westen bestimmt war”.

⁹² W tomie drugim (*Der Osten*) zostały zamieszczone następujące publikacje: *Urchristentum und Religionsgeschichte* (1-32), *Das Apokryphon Ezechiel* (33-43), *Der Kirchenbegriff des Paulus in seinem Verhältnis zu dem der Urgemeinde* (44-67), *Die Vorstellung vom Märtyrer und die Märtyrerakte in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (68-102), *Der ursprüngliche Sinn des Namens Märtyrer* (103-109); *Ψευδομάργς* (110-114), *Zur Auslegung des 2. Artikels des sog. apostolischen Glaubensbekenntnisses* (115-128), *Der Ursprung des Epiphaniensfestes* (129-154), *Die Entstehung der vier Fastenzeiten in der griechischen Kirche* (155-203), *Ein Bruchstück aus einem bisher unbekanntem Brief des Epiphanius* (204-224), *Die Entstehung der Bilderwand in der griechischen Kirche* (225-237), *Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit* (238-248), *Die schrifstellerische Form des griechischen Heiligenlebens* (249-269), *Über das griechische Mönchtum* (270-282), *Die Bedeutung der neueröfentlichten melitianischen Urkunden für die Kirchengeschichte* (283-297), *Über die Gregor von Nyssa zugeschriebene Schrift „Adversus Arium et Sabellium“* (298-309), *Die Zeitfolge des ersten origenistischen Streits* (310-350), *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung* (351-387), *Der Anteil der Styliten am Aufkommen der Bilderverehrung* (388-398), *Eine angebliche Schrift Hippolyts* (399-402), *Symeon, der neue Theologe* (403-408), *Die Kirchliche Bedeutung Konstantinopels im Mittelalter* (409-417), *Die religiösen Grundlagen der russischen Kultur* (418-432), *Tolstoi nach seinen Tagebüchern* (433-449).

tom, liczący 602 strony, pt. *Der Westen*. Również na początku tego tomu H. Lietzmann stwierdził, że został przygotowany przez przyjaciół i uczniów mistrza⁹³. To oni zdecydowali, które publikacje powinny zostać wydane w tym tomie. Jak się okazuje, poszczególne przyczynki nakowe w przeważającej części odnoszą się do różnych aspektów protestantyzmu, a jedynie kilka do zagadnień patrystycznych zachodniej części *Imperium Romanum*⁹⁴. Na szczególną uwagę zasługuje ponadto załączone w tym tomie wspomnienie o Karlu Hollu, które zostało napisane przez H. Lietzmana, a opublikowane rok wcześniej w znanej wówczas serii wydawniczej „Sitzungsberichte der Berliner Akademie”⁹⁵. W tomie tej berlińskiej serii za rok 1927 następuje po tym wspomnieniu wykaz twórczości naukowej K. Holla⁹⁶.

⁹³ Por. H. Lietzmann, *Vorbemerkung*, w: K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 3, Tübingen 1928, s. III: „Dieser dritte und letzte Band der Gesammelten Aufsätze Karl Holls ist ebenso wie sein Vorgänger von den Freuden und Schülern des Meisters bosorgt worden”.

⁹⁴ Tom trzeci (*Der Westen*) gromadzi następujące publikacje: *Tertullian als Schriftsteller* (1-12), *Über Zeit und Heimat des pseudotertullianischen Gedichts „Adversus Marcionem”* (13-53), *Augustins innere Entwicklung* (54-116), *Die Missionsmethode der alten und die der mittelalterlichen Kirche* (117-129), *Luther und die mittelalterliche Zunftverfassung* (130-133), *Der Streit zwischen Petrus und Paulus zu Antiochien in seiner Bedeutung für Luthers innere Entwicklung* (134-146), *Luthers Anschauung über Evangelium, Krieg und Aufgabe der Kirche im Lichte des Weltkriegs* (147-170), *Die „iustitia dei” in der vorlutherischen Bibelauslegung des Abendlandes* (171-188), *Die Geschichte des Worts Beruf* (189-219), *Was können wir für die Neugestaltung unseres evangelischen Gottesdienstes von Luther lernen?* (220-233), *Luther und die Mission* (234-243), *Gogartens Lutherauffassung. Eine Erwiderung* (244-253), *Johannes Calvin* (254-284), *Die geistlichen Übungen des Ignatius von Loyola. Eine psychologische Studie* (285-301), *Die Bedeutung der grossen Kriege für das religiöse und kirchliche Leben innerhalb des deutschen Protestantismus* (302-384), *Die Frage des Zinsnehmens und des Wuchers in der reformierten Kirche* (385-403), *Thomas Chalmers und die Anfänge der kirchlich-sozialen Bewegung* (404-436), *Der Modernismus* (437-459), *Der Szientismus* (460-479), *Steiners Anthropologie* (480-489), *Über Begriff und Bedeutung der „dämonischen Persönlichkeit”* (490-504), *Christentum und Sozialismus* (505-513), *Der Protestantismus in seiner Kulturbedeutung* (514-519), *Über den Takt in der Religion* (520-524), *Die Rechtfertigungslehre im Licht der Geschichte des Protestantismus* (525-557), *Gedächtnisrede auf Karl Holl* (568-577) (red. H. Lietzmann), *Verzeichnis der im Druck erschienenen Schriften Karl Holls* (578-584), *Sachverzeichnis* (585-594), *Namenverzeichnis* (595-602).

⁹⁵ Zob. H. Lietzmann, *Gedächtnisrede auf Karl Holl*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1927) LXXXVI-XCVI.

⁹⁶ Zob. *Verzeichnis der im Druck erschienenen Schriften Karl Holls*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1927) XCVI-CI.

Te dwie zbiorcze publikacje, ukazujące się po roku od śmierci tego uczonego, świadczą o uznaniu naukowych wartości przez niego prezentowanych, a także o jego cechach osobowościowych. Również na podkreślenie zasługuje ponowne wydanie, także w 1927 roku, sprzed ponad dwudziestu lat studium nad ćwiczeniami duchowymi Ignacego z Loyoli⁹⁷.

Naukowa spuścizna K. Holla, mimo upływu lat i zawirowań dziejowych (II wojna światowa), nie została zapomniana. Stała się bowiem inspiracją do kolejnych dyskusji nad podjętymi przez K. Holla zagadnieniami, a także jest podstawą do dokonywania syntetyzujących opracowań jego badawczej twórczości. Ponadto spojrzenie samego K. Holla na dziedzictwo Lutra stało się inspiracją dla późniejszych interpretatorów protestanckich⁹⁸. Wyraziste świadectwo w tym względzie pozostawił Walther von Loewenich⁹⁹. Do twórczości K. Holla odwoływano się nawet podczas obchodów 500-lecia reformacji, czyli w roku 2017¹⁰⁰. Prawdopodobnie za kilka lat, tj. w setną rocznicę jego śmierci w 2026 roku, nazwisko tego uczonego znowu często będzie spotykane na łamach czasopism naukowych, zwłaszcza protestanckich.

6. Podsumowanie

Dokonana prezentacja najważniejszych publikacji Karla Holla, z podziałem na wymienione kategorie merytorycznych ujęć, ukazuje

⁹⁷ Zob. K. Holl, *Die geistlichen Übungen des Ignatius von Loyola. Eine psychologische Studie*, Tübingen 1927.

⁹⁸ Zob. m.in.: R. Stupperich, *Karl Holl als Lutherforscher*, „Luther” 26 (1966) 112-121; P. Schattenmann, *Briefe von Karl Holl 1914-1921*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 79 (1968) 77-90; K. Aland, *Aus der Blütezeit der Kirchengeschichte in Berlin. Die Korrespondenz Adolf von Harnacks und Karl Holl mit Hans Lietzmann*, „Saeculum” 21 (1970) 235-263; J. Wallmann, *Karl Holl und seine Schule*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 4 (1978) 1-33.

⁹⁹ Por. W. von Loewenich, *Probleme der Lutherforschung und der Lutherinterpretation*, München 1984, s. 16: „Eine neue Epoche der Lutherforschung und Lutherinterpretation ist durch Karl Holl (1866-1926) eröffnet worden. Das Eindrucks volle an Holls „Luther“ besteht in einem Doppelten: In der umfassenden Quellenkenntnis, die mit einer hervorragenden wissenschaftlichen Methode fruchtbar gemacht wird, und in der Rückgewinnung von Luthers Theologie für die eigene theologische Fragestellung. Holl war ein Schüler von Harnack, ist aber über den Gegensatz von liberaler und positiver Theologie hinausgewachsen”.

¹⁰⁰ Por. J. Zimmermann, *Bonhoeffer's Incarnational Humanism*, „Theologica Wratislaviensia” 11 (2016) 74-76.

go jako nieprzeciętnego znawcę historii literatury wczesnochrześcijańskiej, wydawcę dzieł Ojców Kościoła, doskonałego interpretatora wydarzeń należących do średniowiecza oraz wytrawnego obserwatora bieżących faktów historycznych. Należy on ponadto do czołowych pisarzy i uczonych protestantyzmu na przełomie XIX i XX wieku. Jego twórczość cechuje wnikliwość, samodzielność myślenia, a także umiejętność postrzegania każdej sytuacji historycznej przez pryzmat etyki kościelnej i zasad chrześcijańskich. Wprawdzie jego głos stał się dla niektórych wyzwaniem do podjęcia polemiki, to jednak osobowość K. Holla i jego niezależność okazała się bogactwem dla niego samego, jak i dla protestantyzmu.

Wyszczególnione wyżej kręgi zainteresowań luteranckiego uczonego są potwierdzeniem jego wrażliwości naukowej ukierunkowanej na kilka obszarów badawczych. Świadectwem takiej postawy są rozliczne przyczynki naukowe dokumentujące wieloaspektowe podejście do poszczególnych kwestii. Przyniosły mu one zasłużoną sławę za życia, a jeszcze większą po śmierci poprzez ciągle nawroty do jego naukowej twórczości. Wydanie jego publikacji w tzw. dziełach zebranych tuż po śmierci stanowi o wybitnych zasługach tego historyka położonych dla nauki, zwłaszcza dla szeroko pojętej historii Kościoła.

Karl Holl (1866-1926) – luterancki badacz źródeł patrystycznych

(streszczenie)

Treść niniejszego artykułu została poświęcona badaczowi starożytności chrześcijańskiej, jakim był żyjący na przełomie XIX i XX wieku Karl Holl (1866-1926). Urodzony w rodzinie protestanckiej znacznie angażował się w pogłębienie i rozwój protestantyzmu w Niemczech zarówno aktywnością społeczno-religijną, jak i twórczością pisarską. Obok tego pasma działalności w jego życiu okazał się on ponadto wybitnym historykiem, publikując także przyczynki naukowe odnoszące się do starożytności chrześcijańskiej. Spośród nich na szczególną wzmiankę zasługują wydania krytyczne obejmujące pisma Epifaniusza. Śmiało zaprezentował bowiem swój punkt widzenia w kwestii autorstwa utworów ukazujących Epifaniusza jako ikonoklastę, a będących przez wieki przypisywane innym autorom. Mimo szerokiej dyskusji trwającej kilka dziesięcioleci w XX wieku linia badawcza nakreślona przez K. Holla pozostała niezmienną. Kunszt badawczy i solidność w prowadzeniu analiz filologicznych i historycznych tego uczonego zasługują zatem na przypomnienie.

Słowa kluczowe: Karl Holl; historyk; literatura wczesnochrześcijańska; wydania krytyczne; protestantyzm

Karl Holl (1866-1926) – a Lutheran Researcher of the Patristic Sources

(summary)

The content of this article was devoted to the researcher of Christian antiquity, Karl Holl (1866-1926), who lived in the late nineteenth and early twentieth century. Born into a Protestant family, he was deeply involved in the deepening and development of Protestantism in Germany with both socio-religious and literary activity. In addition to this range of activities in his life, he also turned out to be an outstanding historian, also publishing scientific contributions relating to Christian antiquity. Of these, critical editions including Epiphanius writings deserve special mention. He boldly presented his point of view regarding the authorship of works depicting Epiphanius as iconoclast, and being attributed to other authors for centuries. Despite the extensive discussion lasting several decades in the 20th century, the research line outlined by K. Holl remained unchanged. The research proficiency and reliability in conducting philological and historical analyzes of this scholar therefore deserve recollection.

Keywords: Karl Holl; historian; Early Christian literature; critical editions; Protestantism

Bibliografia

Źródła

1. Pisma z literatury wczesnochrześcijańskiej

Apokryfy Starego Testamentu, opr. R. Rubinkiewicz, Warszawa 2000, 103-105.

Epifaniusz z Salaminy, *Pisma przeciw obrazom*, tł. M. Dylewska, VoxP 22 (2002) t. 42-43, 551-565.

Epiphanius, *Ancoratus und Panarion haer. 1–33*, t. 1, red. K. Holl, GCS 25, Leipzig 1915.

Epiphanius, *Panarion haer. 34–64*, t. 2, red. K. Holl, GCS 31, Leipzig 1922.

Epiphanius, *Panarion haer. 65–80*, t. 3, red. K. Lietzmann – K. Holl, GCS 37, Leipzig 1933.

2. Pisma Karla Holla

Holl K., *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den großen Kappadoziern*, Leipzig 1904.

Holl K., *Augustins innere Entwicklung*, Berlin 1923.

Holl K., *Christentum und Sozialismus*, „Die Grenzboten” 78 (1919) 174-181.

Holl K., *Das Apokryphon Ezechiel*, w: *Aus Schrift und Geschichte. Theologische Abhandlungen*, red. A. Schlatter, Stuttgart 1922, 85-98.

Holl K., *Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit*, „Hermes” 43 (1908) 240-254.

- Holl K., *Der Anteil der Styliten am Aufkommen der Bilderverehrung*, in: *Philotesia: Paul Kleinert zum 70. Geburtstag dargebracht*, red. A. Harnack, Berlin 1907, 51-66.
- Holl K., *Der Kirchenbegriff des Paulus in seinem Verhältnis zu dem der Urgemeinde*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie“ (1921) 920-947.
- Holl K., *Der Kirchenbegriff des Paulus in seinem Verhältnis zu dem der Urgemeinde, Das Paulusbild in der neueren deutschen Forschung*, red. K.H. Rengstorf, Darmstadt 1964, 144-178.
- Holl K., *Der Modernismus*, Tübingen 1908.
- Holl K., *Der Protestantismus in seiner Kulturbedeutung*, w: *Der Protestantismus im öffentlichen Leben Deutschlands*, Berlin 1923, 8-14.
- Holl K., *Der Streit zwischen Petrus und Paulus zu Antiochien in seiner Bedeutung für Luthers innere Entwicklung*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte“ 38 (1920) 23-40.
- Holl K., *Der Szientismus*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft“ 37 (1916) 473-495.
- Holl K., *Der Szientismus*, Berlin 1918.
- Holl K., *Der Ursprung des Epiphaniensfestes*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie“ (1917) 402-438.
- Holl K., *Der ursprüngliche Sinn des Namens Märtyrer*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum“ 37 (1916) 253-259.
- Holl K., *Die „iustitia dei“ in der vorlutherischen Bibelauslegung des Abendlandes, Festgabe für A. von Harnack*, Tübingen 1921.
- Holl K., *Die Bedeutung der grossen Kriege für das religiöse und kirchliche Leben innerhalb des deutschen Protestantismus*, Tübingen 1917.
- Holl K., *Die Bedeutung der neuveröffentlichten melitianischen Urkunden für die Kirchengeschichte*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie“ (1925) 18-31.
- Holl K., *Die Entstehung der Bilderwand in der griechischen Kirche*, „Archiv für Religionswissenschaft“ 9 (1906) 365-384.
- Holl K., *Die Entstehung der vier Fastenzeiten in der griechischen Kirche*, Abhandlungen der Berliner Akademie, Phil.-hist. Klasse, Nr 5, Berlin 1923.
- Holl K., *Die Frage des Zinsnehmens und des Wuchers in der reformierten Kirche*, w: *Aus der Festgabe für D. Dr. Karl Müller zum siebenzigsten Geburtstag*, red. J.C.B. Mohr, Tübingen 1922, 178-197.
- Holl K., *Die geistlichen Übungen des Ignatius von Loyola. Eine psychologische Studie*, Tübingen 1905.
- Holl K., *Die geistlichen Übungen des Ignatius von Loyola. Eine psychologische Studie*, Tübingen 1927.
- Holl K., *Die Geschichte des Worts Beruf*, „Sitzungsbereiche der Berliner Akademie“ (1924) 29-57.
- Holl K., *Die handschriftliche Überlieferung des Epiphanius (Ancoratus und Panarion)*, Leipzig 1910.

- Holl K., *Die Kirchliche Bedeutung Konstantinopels im Mittelalter*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 11 (1901) 83-96.
- Holl K., *Die Missionsmethode der alten und die der mittelalterlichen Kirche*, „Allgemeine Missions-Zeitschrift” 39 (1912) 193-203, 241-249.
- Holl K., *Die Rechtfertigungslehre im Licht der Geschichte des Protestantismus*, Tübingen 1906.
- Holl K., *Die Rechtfertigungslehre in Luthers Vorlesung über den Römerbrief mit besonderer Rücksicht auf die Frage nach der Heilsgewißheit*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 20 (1910) 245-291.
- Holl K., *Die religiösen Grundlagen der russischen Kultur, w: Rußlands Kultur und Volkswirtschaft*, red. M. Sering, Aufsätze und Vorträge, Berlin – Leipzig 1913, 1-20 („Die Zukunft” 21 (1913) 88-98).
- Holl K., *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung*, „Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften” (1916) 828-868.
- Holl K., *Die schriftstellerische Form des griechischen Heiligenlebens*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum” 29 (1912) 406-427.
- Holl K., *Die Vorstellung vom Märtyrer und die Märtyrerakte in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum”, 33 (1914) 521-556.
- Holl K., *Die Zeitfolge des ersten origenistischen Streits*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1916) 226-275.
- Holl K., *Eine angebliche Schrift Hippolyts*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 28 (1907) 37-41.
- Holl K., *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*, Leipzig 1898.
- Holl K., *Fragmente vornicänischer Kirchenväter aus den sacra Parallela*, Leipzig 1899.
- Holl K., *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 1, Tübingen 1921.
- Holl K., *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 2, Tübingen 1928.
- Holl K., *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 3, Tübingen 1928.
- Holl K., *Gogartens Lutherauffassung. Eine Erwiderung*, „Christliche Welt” 38 (1924) 304-314.
- Holl K., *Johannes Calvin, Rede zur Feier der 400. Wiederkehr des Geburtstages Calvins*, Tübingen 1909.
- Holl K., *Luther und Calvin*, Berlin 1919.
- Holl K., *Luther und die Mission*, „Neue allgemeine Missionszeitschrift” 1 (1924) 36-49.
- Holl K., *Luther und die mittelalterliche Zunftverfassung*, „Mitteilungen der Luthergefellschaft” 1 (1919) 22-28.
- Holl K., *Luthers Anschauung über Evangelium, Krieg und Aufgabe der Kirche im Lichte des Weltkriegs*, Flugschriften des deutschen evangelischen Gemeindetages 1, Darmstadt 1917.
- Holl K., *Tertullian als Schriftsteller*, „Preußische Jahrbücher” 88 (1897) 262-278.

- Holl K., *Thomas Chalmers und die Anfänge der kirchlich-sozialen Bewegung*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 24 (1913) 219-265.
- Holl K., *Tolstoi nach seinen Tagebüchern*, w: *Vorträge und Aufsätze des Osteuropainstituts in Breslau*, t. 6/1, Leipzig 1922.
- Holl K., *Über Begriff und Bedeutung der „dämonischen Persönlichkeit”*, Berlin 1925.
- Holl K., *Über das griechische Mönchtum*, „Preußische Jahrbücher” 94 (1898) t. 3, 407-424.
- Holl K., *Über die Gregor von Nyssa zugeschriebene Schrift „Adversus Arium et Sabellium”*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 25 (1904) 380-398.
- Holl K., *Über Zeit und Heimat des pseudotertullianischen Gedichts „Adversus Marcionem”*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1918) 514-559.
- Holl K., *Urchristentum und Religionsgeschichte*, Gütersloh 1925.
- Holl K., *Urchristentum und Religionsgeschichte*, „Zeitschrift für systematische Theologie” 2 (1924) 387-436.
- Holl K., *Vorrede*, w: Holl K., *Die Sacra Parallela des Johannes Damascenus*, Leipzig 1897, s. VI.
- Holl K., *Was hat die Rechtfertigungslehre dem modernen Menschen zu sagen?*, Tübingen 1907.
- Holl K., *Was können wir für die Neugestaltung unseres evangelischen Gottesdienstes von Luther lernen?*, „Jahrbuch der Luthergesellschaft” 6 (1924) 3-20.
- Holl K., *Was verstand Luther unter Religion?*, Tübingen 1917.
- Holl K., *Ψευδομόρτυς*, „Hermes” 52 (1917) z. 2, 301-307.
- Holl K., *Zur Auslegung des 2. Artikels des sog. apostolischen Glaubensbekenntnisses*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1919) 2-11.

Opracowania

- Aland P., *Aus der Blütezeit der Kirchenhistorie in Berlin. Die Korrespondenz Adolf von Harnacks und Karl Holl mit Hans Lietzmann*, „Saeculum” 21 (1970) 235-263.
- Baron A., *Od wydawców*, w: Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1-33*, tł. M. Gilski, Kraków 2015.
- Bense B.F., *Easter Christianity in the Thought of Karl Holl*, „The Unitarian Universalist Christian” 31 (1976) 5-27.
- Bigham S., *Epiphanius of Salamis, Doctor of Iconoclasm? Deconstruction of a Myth*, Patristic Theological Library 3, Rollinsford 2008.
- Bodenstein W., *Die Theologie Karl Holls im Spiegel des antiken und reformatorischen Christentums*, Arbeiten zur Kirchengeschichte 40, Berlin – Boston 2018.
- Bultmann R., *Urchristentum und Religionsgeschichte*, „Theologische Rundschau” NF 4 (1932) 1-21 (Rez. von: Holl, K.: *Urchristentum und Religionsgeschichte*).
- Delius W., *Holl Karl*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 9, Berlin 1972, 532-533.
- Gogarten F., *Theologie und Wissenschaft: grundsätzliche Bemerkungen zu K. Holls „Luther”*, „Christliche Welt” 38 (1924) 34-42, 71-80, 121-130.

- Harnack A. Von – Lietzmann H., *K. Holl: Zwei Gedächtnisreden*, Bonn 1926.
- Lietzmann H., *Gedächtnisrede auf Karl Holl*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1927) LXXXVI-XCVI.
- Lietzmann H., *Karl Holl*, „Gnomon” 2 (1926) z. 7, 430-432.
- Lietzmann H., *Vorbemerkung*, w: K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 3, Tübingen 1928.
- Lietzmann H., *Verzeichnis der im Druck erschienenen Schriften Karl Holls*, „Sitzungsberichte der Berliner Akademie” (1927) XCVI-CI.
- Lietzmann H., *Vorbemerkung*, w: K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 2, Tübingen 1928.
- Loewenich W. von, *Probleme der Lutherforschung und der Lutherinterpretation*, München 1984.
- Longosz S. – Dylewska M., *Wstęp*, w: Epifaniusz z Salaminy, *Pisma przeciw obrazom*, VoxP 22 (2002) t. 42-43, 551-557.
- Riddoch S.A., *Karl Holl and the Fatherland Party, 1917-1918: A German Liberal Protestant Embraces the Right*, „Historical Papers of the Canadian Society of Church History” (2000) 43-52.
- Schattenmann P., *Briefe von Karl Holl 1914-1921*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 79 (1968) 77-90.
- Schnackenberg R., *Apostles Before and During Paul’s Time*, w: *Apostolic History and the Gospel. Biblical and Historical Essays Presented to F.F. Bruce*, red. W.W. Gasque – R.P. Martin, Exeter 1970, 287-303.
- Stupperich R., *Karl Holl als Lutherforscher*, „Luther” 26 (1966) 112-121.
- Svinth-Væрге Pøder Ch., *Die Lutherrenaissance im Kontext des Reformationsjubiläums: Gericht und Rechtfertigung bei Karl Holl, 1917–1921*, „Kirchliche Zeitgeschichte” 26 (2013) z. 2, 191-200.
- Thieme K., *Zu Karl Holls Auffassung von Luthers Christologie*, „Theologische Blätter” 7 (1928) 151-164.
- Uecker Th., *Holl Karl*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon*, t. 2, Hamm 1990, 1001-1003.
- Wahlmann J., *Karl Holl und seine Schule*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 4 (1978) 1-33.
- Warمیński J., *Holl Karl*, EK 6, Lublin 1993, 1152-1153.
- Widok N., *Udział Epifaniusza z Salaminy w walce z kultem obrazów*, w: *Święte wizerunki w przekazie Dobrej Nowiny*, red. N. Widok, Opole 2017, 9-36.
- Zimmermann J., *Bonhoeffer’s Incarnational Humanism*, „Theologica Wratislaviensia” 11 (2016) 73-86.

Netografia

<http://www.sammlungen.hu-berlin.de/dokumente/14128/> (dostęp: 25.10.2018).

<https://www.hu-berlin.de/de/ueberblick/geschichte/rektoren/holl> (dostęp: 25.10.2018).

